

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН В ЕДИКТАХ РИМСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ IV–VI СТ.

У статті проаналізовані правові норми з едиктів Римських імператорів IV–VI, присвячені регулюванню релігійних правовідносин. Незважаючи на те, що загальний вектор правотворчості вищих законодавчих органів імперії в цей період був спрямований на надання нікейському християнству статусу державної та панівної релігії, інші як монотеїстичні, так і політеїстичні релігії існували та сповідувалися. Визначено, що едикти характеризуються непослідовністю в регулюванні релігійних правовідносин: навіть такі імператори, як Костянтин Великий, Феодосій, Аркадій та Гонорій, які сповідували християнство, періодично приймали едикти, правові норми яких створювали правове поле для існування інших релігій. Законодавство імператора Юліана, яке традиційно тлумачиться як репресивне для християнства, насправді тільки позбавляло його панівного статусу, і було не «відступницьким», а, навпаки, таким, що поверталось до правових традицій римської релігійної толерантності та конфесійного плюралізму, гарантуючи римським федератам сповідання їхніх власних релігій на територіях розселення їхніх племен та народів.

Постійне повторення із століття у століття одних і тих самих заборонних норм із різноманітними покараннями за їхнє порушення в текстах едиктів є свідченням того, що у практиці правозастосування акти імператорів часто ігнорувалися. Прямі вказівки в імператорських едиктах місцевим чиновникам щодо дозволів язичеських обрядів та святкувань та недопущення народних повстань із цього приводу є свідченням про великий суспільний опір, який зазнавали наміри імператорів поширити свою юрисдикцію на цю сферу всупереч правовим традиціям релігійної толерантності, що характеризували взаємини Риму з федератами в попередні періоди. Упровадження єдиної державної релігії в Римській імперії виступало як фактор централізації влади, проте створювало додаткову кризову відцентрову тенденцію в державному розвитку.

Ключові слова: *свобода віросповідання, едикти Римських імператорів, язичництво, християнство.*

Постановка проблеми. Традиційно вважається, що починаючи з IV ст. Римська імперія стає на шлях розвитку держави з пануючою державною релігією – християнством, а отже, усі зусилля, як мінімум, законодавчої влади повинні сприяти цьому процесу. Проте, враховуючи різноманітність та комплексність федеративного територіального устрою Римської держави на цьому етапі її розвитку, значну етнічну та релігійну строкатість населення її територій та попередній багатовіковий досвід її релігійної толерантності, діяльність вищої влади не повинна була бути безкомпромісною у цьому питанні. Аналіз правових норм імператорських едиктів, суб'єктивних та об'єктивних обставин їхнього прийняття та застосування дасть можливість побачити всю комплексність формування римської правової традиції щодо релігійних питань у цілому та свободи віросповідання зокрема та продемонструє різницю у правових нормах, що орієнтовані на населення центральної частини держави, та тих, що застосовувалися на периферії, що збагатить усвідомлення принципів формування права та

що починаючи з IV ст. Римська імперія стає на шлях розвитку держави Стародавнього Риму на останньому етапі його розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Регулювання релігійних правовідносин у Римській імперії IV–VI століть більшістю істориків права досліджувалося в контексті визначення статусу християнства як державної релігії та його поширення. Так, праці Г. Буасьє, М. Ведешкіна, П. Вілемса, Т. Еліота, Л. Попсуєнко докладно описують правовий статус християнських громад в імперії та їхнє правове забезпечення. Питання нехристиянських релігій піднімають історики П. Джонс, Ф. Зелінський, Н. Пенік, проте вони не визначають законодавчого забезпечення функціонування їхніх культових організацій та правової регламентації діяльності їхніх адептів, пов'язаної з віросповіданням та участю в релігійних заходах та ритуалах.

Постановка завдання. Завданням цієї статті є аналіз нормативно-правової бази вищих законо-

давчих органів Римської імперії у сфері регулювання релігійних правовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Під час аналізу нормативно-правових актів, що регулювали віросповідання в Римській імперії IV–VI століть, слід усвідомлювати наявність двох правових систем, що діяли на її території. Перша правова система охоплювала території, що перебували під повною юрисдикцією імперської влади, тобто усі едикти імператорів та акти інших державних структур поширювалися на них беззастережно, хоча обов'язковість та старанність їхнього виконання залежала від влади на місцях. Другим правовим простором ставала особлива юрисдикція федеративів, на теренах яких діяло місцеве звичаєве право та акти вождів (князів) племен. Дія актів вищої імперської влади тут була вибірковою та напряду залежала від суб'єктивних чинників: масовості племен, їхньої релігії та ступеню зелотизму, правового статусу території та племені у федеративній системі Риму, взаємин конкретних вождів та імператорів тощо.

Нормативно-правових актів імператорської влади, що регулювали релігійні правовідносини, видавалося досить мало, що може бути пояснено тим, що на етапах зародження та розвитку Стародавнього Риму ця сфера регулювання традиційно не входила до юрисдикції центральної влади. Одним із перших імператорських едиктів IV–VI століть із цієї теми був Нікомедійський едикт Галерія 311 р. [1, с. 15], в якому за християнством визнавався статус дозволеної легітимної релігії, її adeptам оголошувалася амністія, гарантувалася недоторканність житла та свобода зібрань за умови, якщо вони «нічого не вчиняють проти порядку» [2, с. 50]. Звертається увага, що за текстом едикту християнство ще сприймається як одна з багатьох релігій, які сповідаються на теренах імперії, імператор не виділяє його в особливу категорію, а намагається врегулювати правовідносини одного із численних культів із державними органами, позбутися своєї рідної правової лакуни, яка ускладнює життя великої групи громадян та, таким чином, сама по собі порушує правопорядок. Тобто ми спостерігаємо, що на початку описаного періоду в імперії панувала релігійна толерантність та плюралізм, а втручання до сфери релігійних правовідносин імператори сприймають виключно з метою світсько-організаційною, близькою до секуляризованого розуміння в модерному змісті цього поняття.

Ця атмосфера релігійної толерантності спостерігається й у відомому Міланському (Медіо-

ланському) едикті Костянтина 312 р. Незважаючи на те, що його текст надає впевнений християнин Лактанцій, у тексті чітко прослідковується класична римська поміркованість до релігійного різноманіття. Костянтин дарує «і християнам, і всім іншим можливість вільно сповідувати ту релігію, яку вони забажають...» [2, с. 68] Подальші едикти Костянтина свідчать про коливання релігійної політики імператора. З одного боку, у 323 р. едиктом «Про помилковість політеїзму» Костянтин закликав переходити до монотеїстичних релігій, але залишав язичникам їхні храми та закликав християн дотримуватися їхніх прав. З іншого боку, більшість церковних письменників зазначають що він своїми едиктами дозволяв руйнувати язичницькі храми [3, с. 396; 4]. Суперечливість свідчень про тексти та зміст едиктів може бути пояснена наявністю в імперії великих нехристиянських громад, чиє незадоволення не хотів викликати імператор, та попередньою різноманітністю релігійних прав, адже на території держави існували цілі релігійні анклави із широкими привілеями у свободі віросповідання. Не слід ігнорувати й суб'єктивність церковних письменників, які могли для підвищення авторитету християнства та ролі Костянтина, визнаного церквою святим та Великим, як його захисника перебільшувати чи надавати вчинкам та актам Костянтина більшого християнсько-ідеологічного навантаження, ніж це було насправді [5].

Яскравим підтвердженням релігійної толерантності Костянтина є його конституція 320 р., в якій під час удару блискавки у громадську будівлю відповідно до стародавніх звичаїв наказано звертатися до гаруспиків щодо роз'яснень та тлумачень, а посадовим особам – брати ці тлумачення до уваги [6, 10.1]. Найцікавіше, що ця конституція була включена до Кодексу Феодосія 438 р., під час укладення якого норми історичних правових актів проходили перевірку на відповідність актуальним правовим потребам, тобто фактично на узгодженість із християнськими ідеями [6, 1.6]. Отже, незважаючи на загальну християнізацію імперії в V ст., язичницькі правові традиції продовжували існувати.

Різнманіття правових норм в едиктах Костянтина створювало справжню, характерну для сучасних федерацій можливість уточнення та адаптування центрального федерального законодавства для місцевих потреб, чим, скоріше за все, активно користувалися чиновники на місцях для покращення стосунків із місцевими релігійними громадами.

Одним із найбільших законодавців у релігійній сфері був спадкоємець Костянтина Констанцій II. У 340 та 342 р. він забороняє під загрозою смертної кари язичеські жертвопринесення на Сході та Заході [7, с. 133], у 341 р. забороняє обіймання державних посад язичницькими жерцями та активними вірянами [6, 10.2], закриває язичницькі храми [6, 10.4; 6, 10.6], обмежує права іудеїв [6, 9.2; 6, 8.7]. Але вже у 342 р. видається едикт про заборону завдавати шкоду язичницьким храмам, що знаходяться у сільській місцевості [6, 10.3; 8, с. 51]. Політика Констанція II, судячи з усього, позитивно сприймалася на сході та півдні імперії, де існували значні християнські громади, та, як і зазначені вище едикти Костянтина, практично ігнорувалася на заході та півночі. Суперечливість текстів його едиктів зайвий раз підтверджує неоднозначність ставлення до впровадження єдиної релігії в імперії. Невідомо, які події призвели до такої категоричної зміни в поглядах імператора, але вони повинні були бути достатньо вагомими для того, щоб за один рік правитель змінив свою позицію із цього питання. Проте в 353 та 356 р. Констанцій повторює свої заборони щодо язичництва [6, 10.4, 10.5, 10.6]. Остання його конституція взагалі передбачає смертну кару для язичників, проте більшість джерел свідчить, що вона не виконувалася [6, с. 40]. Нам здається, що зазначена радикальна стаття мала на меті не стільки страти язичників, що було малоімовірно, виходячи із їхньої кількості в імперії на той момент, скільки можливість позбавлення відповідальності християн під час судових розглядів справ із відповідними обставинами. Будь-який адвокат тут міг використати посилання на імператорську конституцію і вимагати, як мінімум, пом'якшення, а як максимум – позбавлення відповідальності обвинуваченого християнина в завданні шкоди язичникам.

Акти про заборону язичницьких жертвопринесень та обмеження діяльності храмів відповідно до Кодексу Феодосія зустрічаються в імператорів починаючи з 342 р. та періодично повторюються до 435 р., що викликає обґрунтовані сумніви щодо їхньої ефективності.

Повністю зворотними щодо питання свободи віросповідання були погляди наступного імператора Юліана. Два його найвідоміших едикти у сфері свободи віросповідання були видані у 362 р.: це Едикт про віротерпимість, зміст якого описує Марцелін [9, 22.5.4] та який помилково вважається таким, що дискримінує християн, і Припис вчителям [10]. Едикт про віротерпимість

проголошував рівноправність усіх релігій перед законом, як це передбачено класичною римською традицією, та заборону представникам влади нав'язувати релігію на будь-якій території, тобто був не новелою, а поверненням до попереднього правопорядку, а самого Юліана при цьому більш доречно характеризувати не як Відступника, а, навпаки, як консерватора та ревнителя традицій класичного римського державного устрою та права. Припис вчителям стверджував право імператора брати участь у призначенні вчителів до шкіл та університетів та наполягав на тому, що викладати класичну античну літературу можуть виключно язичники, адже християни не усвідомлюють її нюансів, пов'язаних із політеїзмом. Остання вимога здається нам достатньо логічною та навіть якщо містить дискримінаційні ознаки, юридично сформульована коректно. Релігійна політика Юліана добре сприймалася на заході та півночі імперії, в Єгипті та Іудеї, тобто на тих територіях, які, перебуваючи свого часу у статусі суб'єктів федерації, мали повну свободу віросповідання.

Спірними є погляди щодо політики свободи віросповідання нащадка Юліана Іовіана. Сам він сповідував християнство нікейського зразку, разом із цим неодноразово проводив традиційне етруське гадання гаруспівів [11, с. 136], але скасував едикти про віротерпимість та вчителів Юліана, а у 363 р. видав едикт про смертну кару за дотримання політеїзму.

Після смерті Іовіана імперія була поділена на Західну під керівництвом Валентиніана I та Східну, якою правив Валент II. Едикти Валентиніана I були спрямовані проти маніхеїв як конкурентів християнства у 372 р. та донатистів у 373 [9, 30.7.2], але щодо язичників його політика була досить поміркованою, що додатково підтверджує міць попереднього правопорядку на західних теренах. Едиктів Валента II на релігійну тему не відомо, але сам він дотримувався аріанства.

Останній імператор об'єднаної імперії Феодосій проголосив нікейське християнство державною релігією та відзначився найбільш активною законотворчістю у релігійній сфері серед усіх римських правителів. Найвідоміший едикт Феодосія 380 р. *De fide catholica* зазначав, що «всі народи, що знаходяться під нашим управлінням, повинні дотримуватися віри ... апостола Петра...». [1, с. 40; 6, 1.2] У 381 р. він випустив едикт, спрямований проти інших християнських течій. Аріанство та інші течії у християнстві, відмінні від Нікейського Символу віри, оголо-

шувалися ересями і підлягали переслідуванню державою, а єпископам ненікейського сповідання заборонялося очолювати церкви. Хоча аріанства продовжували дотримуватися безліч жителів імперії, їм заборонялося мати свої церкви і збиратися в населених пунктах для обрядів.

Спільним едиктом Феодосія, Валентиніана та їх співправителя Граціана у 381 р. були засуджені жертвопринесення, гадання жерців та заборонено виділяти землю на будівництво язичницьких храмів [6, 10.7]. Окремим едиктом заборонялося користуватися послугами гаруспиків та інших жерців-віщунів [6, 10.9]. Едиктом, який був виданий у 382 р., були скасовані привілеї язичницьких жерців, дотації язичницьким храмам із державного бюджету, а прибутки жрецьких колегій конфіскувалися [12, с. 756]. Із 382 по 392 р. була прийнята ціла низка декретів, спрямованих проти римського політеїзму, за якими скасовувалися римські релігійні свята та заборонялися усі політеїстичні ритуали, [6, 10.10] суддів та чиновників карали штрафами за їх проведення [6, 10.10-12]. Саме законотворча діяльність Феодосія остаточно зруйнувала правові засади класичної римської свободи віросповідання та принцип приватності релігійно-правових відносин римських громадян. Християнська церква в результаті стає невід'ємною структурною державною одиницею імперії, а релігійні переконання – громадянською ознакою та сферою державної опіки. Проте із прикордонними федератами і тут обходилися з більшою обережністю. Ті ж самі радикальні Феодосій, Граціан та Валентиніан, які наполягають на усуненні язичницьких культурних елементів із Риму та Єгипту [6, 10.11], пропонують дуксу Осроени у прикордонній Сирії не закривати місцеві язичницькі храми, продовжувати святкувати язичницькі свята та масові народні заходи та поступово усувати з них релігійний елемент, сприяючи їхньому перетворенню на звичайні світські явища [6, 10.8].

У 392–399 рр. імператори Аркадій та Гонорій підкреслюють у своєму едикті неприпустимість язичеських жертвопринесень та зобов'язують місцевих чиновників під загрозою усіх можливих покарань, від штрафів до смертної кари, наглядати за населенням [6, 10.12-13, 10.18-19]. Ці ж імператори скасовують усі привілеї жерцям у 396 р. [6, 10.14]. Але більш цікавими, на наш погляд, є їхні два наступних едикти, перший із яких пропонує місцевим чиновникам знищувати язичницькі храми та святині, проте робити це дуже обережно, не викликаючи повстань [6, 10.16], а другий дозво-

ляє «звичаєві» народні свята та пиршества, проте просить їх не супроводжувати жертвопринесенням [6, 10.17]. Такі обережні й поступливі формулювання зайвий раз підкреслюють, наскільки хиткою були реальні можливості імператорів реалізовувати свої наміри в релігійному просторі імперії. Едикти їх наступників, Гонорія та Феодосія II, 416–423 років повторюють вже задекларовані правові норми: заборону жертвопринесень, особливу заборону язичникам обіймати державні посади, конфіскацію храмового майна та т.п. [6, 10. 19д–23], що зайвий раз викликає питання щодо ефективності попередніх конституцій.

Категоричність едиктів Феодосія та його нащадків не могла реалізовуватися на практиці в умовах величезної релігійної строкатості імперії та попередніх століть традиції релігійної толерантності. Імператори у своїх едиктах періодично скаржаться на те, що заборона язичництва не ефективна ані серед населення, ані навіть серед керівництва імперії [6, 10.13]. Кодекс Феодосія II виданий у 438 році, тобто практично через півстоліття після суворих едиктів Феодосія I, передбачає три релігійних правових статуси мешканців Римської імперії: *personae christiani catholicorum*, *personae christiani non catholicorum*, *personae non christiani* [6, 2.1; 13, с. 157-159], причому спеціальний едикт 423 р. зобов'язує суд та імператорських чиновників захищати «невинних [іновірців] ... які живуть тихо та не бунтують ... від застосування сили чи пограбування їхнього майна» [6, 10.24].

Заглиблення кризових явищ в імперії та її розподіл на дві управлінські частини нащадками Феодосія призвели не тільки до швидкої, практично калейдоскопної зміни імператорів Сходу та Заходу, а й до того, що стурбовані хиткістю своєї влади наступні правителі практично не мали ані часу, ані зацікавленості, ані реальних можливостей для спроб врегулювати релігійні правовідносини на теренах імперії. Додатковим ускладненням тут була й постійна змінюваність підконтрольних територій, адже численні племена та народи, які свого часу були включені до сфери Римського управління та впливу, в умовах слабкості центральної влади демонстрували відцентрові тенденції та періодично ставали практично незалежними, а власна юрисдикція їхніх правителів була де-факто необмеженою. Таким чином, поодинокі імператорські едикти релігійного змісту, що були прийняті під час останнього столітнього існування Західної імперії та півторастолітньої міжусобної боротьби за владу Константинопольських правителів, здебільшого

стосувалися Християнської церкви та діяли на територіях масово заселених християнами.

Останнім значним законодавцем релігійних норм Риму традиційно вважається Юстиніан, який не тільки наказав провести кодифікаційні роботи римського права, а й остаточно поклав край язичницьким віруванням на підконтрольній собі території. Початок його правління був відзначений едиктом про обов'язкове хрещення усіх язичників та їхніх родичів та рабів, далі були видані накази про руйнацію та закриття останніх язичницьких храмів та конфіскацію їхнього майна. У 529 р. спеціальним едиктом була закрита Філософська школа в Афінах – останній вищий навчальний заклад, який приймав до викладацького та студентського складу язичників. Більшість викладацького складу школи переселилося до Персії, де заклад продовжував існувати під покровительством Хосрова I. Незважаючи на задекларовану абсолютну християнізацію імперії Юстиніаном, на практиці вона була реалізована тільки у центральних та найбільш населених територіях, сповідування інших релігій відбувалося під загрозою переслідувань та тільки за умови попустительства місцевої влади.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, ми можемо дійти висновків, що нормативно-правові акти вищої законодавчої влади Римської імперії IV–VI століть, що регулювали релігійні правовідносини, відзначалися слабкою ефективністю та непослідовністю. Незважаючи на те, що загальний вектор правотворчості був спрямований на надання нікейському християнству статусу державної та панівної релігії, інші як монотеїстичні, так і політеїстичні релігії існували та сповідувалися. Постійне повторення із століття у століття одних і тих самих заборонних норм із різноманітними покараннями за їхнє порушення є свідченням того, що у практиці правозастосування відповідні едикти імператорів ігнорувалися. Прямі вказівки в імператорських едиктах місцевим чиновникам щодо дозволів язичеських обрядів та святкувань та недопущення народних повстань із цього приводу є свідченням про великий суспільний опір, який зазнавали наміри імператорів поширити свою юрисдикцію на цю сферу всупереч правовим традиціям релігійної толерантності, що характеризували взаємини Риму з федератами в попередні періоди.

Список літератури:

1. Зелинский Ф.Ф. Соперники христианства Санкт-Петербург : Алетейя, 1995. 407 с.
2. Лактанций «О смертях гонителей», XXXIV. Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. 282 с.
3. Иероним Стридонский. Хроника. Творения блаженного Иеронима Стридонского. том 5. Киев : Типография Г.К. Корчак-Новицкого, 1879. 486 с.
4. Евсевий Кесарийский. Жизнь Константина. URL : https://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/o-zhizni-blazhennogo-vasilevsa-konstantina/3_54.
5. Elliott T.G. Eusebian Frauds in the «Vita Constantini». *Phoenix*. 45. 1991. С. 160–167.
6. Ведешкин М.А. Кодекс Феодосия «О язычниках, жертвоприношениях и храмах». В переводе. *Научные ведомости БелГУ. Серия История. Политология. Экономика. Информатика*. 2013. № 15(158). Вып. 27. С. 38–47
7. Пенник Н., Джонс П. История языческой Европы. Москва : Евразия, 2000. 496 с.
8. Буассье Г. Падение язычества. Москва : Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1892. 584 с.
9. Аммиан Марцеллин. Римская история. Деяния. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 559 с.
10. Julian rescript on christian teachers. URL : http://www.earlychurchtexts.com/public/julian_rescript_on_christian_teachers.htm.
11. Vanderspoeel J. Ch. 6. Themistius and Jovian. *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantine to Theodosius*. University of Michigan Press, 1995. P. 135–155.
12. Виллемс П. Римское государственное право. Киев : Тип. Ун-та Св.Вл., 1890. Вып. 2. С. 435–794.
13. Попсуенко Л.О. Правовой статус христианської церкви за римським імператорським законодавством IV ст. : дис. на здоб. к. ю. н. Одеса, 2006. 200 с.

Tsvietkova Yu.V. LEGAL REGULATION OF THE RELIGIOUS RELATIONS IN THE ROMAN EMPERORS' EDICTS OF IV–VI CENTURY

The article analyses legal norms of the Roman Emperors' edicts regulating religious relationship. The main vector of the Empire' high legislation authority's lawmaking in this period was pointed to guarantee Nicaea Christianity the status of the state religion and to ensure its wide spreading. Notwithstanding this focus of the state leaders' programs, other religions either monotheistic or polytheistic existed and were practiced. The edicts of this period demonstrate lack of consistency in approach towards regulation of relations in the sphere of religion. Even truly Christian Emperors, such as Constantine The Great, Theodosius, Arcadius and Honorius from time to time produced edicts with the legal norms, which were creating legitimized legal field for other

religions existence. Emperor Julian's legislation is traditionally interpreted as repressive for Christianity. But analysis of the texts of his edicts reveals that the only "repression" towards Christianity was the depriving it of the state primacy status. This emperor's policy was not apostate one, but quite opposite, it was returning to the Roman legal traditions of religious tolerance and Confessional plurality, guarantying to the Roman foederati Freedom of their Faith on the territories of their tribes.

Constant repeating, from century to century, of the same prohibiting rules with the different sanctions for their breaking in the texts of edicts proves that the law enforcement practice ignored these legal acts of the emperors. Certain edicts contain overt direct orders from the emperors to the local governmental authorities to permit Pagan services and festivals in order to avoid rebellions of the local population as a result of prohibition. These norms indicate the great social resistance to the emperors' intention to spread their jurisdiction on these relations sphere contrary to the legal customs and traditions of religious tolerance, historically typical for Rome and its' foederati relationships. Introduction of one and only state religion in the Roman Empire was a centralizing governmental factor but, at the same time, it was creating additional crisis centrifugal tendencies within the state evolution.

Key words: *Freedom of Faith, Roman emperors' edicts, Paganism, Christianity.*